

Halil ALPER / Psikopolita ve Özgürlüğün Krizi

Psikopolitika ve Özgürlüğün Krizi

"Günümüzün iktidar tekniği özgürlüğümüzü reddetmemekte veya baskılamamakta, bunun yerine sömürmektedir."¹

Halil ALPER*

Byung Chul Han'a göre insan artık birey değil hayatı verilerle ölçülebilir, hesaplanabilir bir başarı ve performans öznesidir. Dataizmin kucağında nihilizme itilen günümüz toplumunda bu performans öznesi, mahremiyetini sevgilisine sunan bir âşık gibi, neoliberal düzenin yeni özgürlük tanımı içinde çıplak ve savunmasızdır. İnsanı ve toplumu mahremiyetinden arındırarak, gizli, kapalı, yabancı, başka, öteki gibi özelliklerinden soyutlayarak aynılık cehenneminde kendini sömüren bir başarı ve performans öznesine dönüştüren neoliberal düzen yeni bir iktidar tekniği kullanmaktadır. Düşman artık dışarıda değil içeride konumlanmış, kendini sömüren ve bundan da zevk alan yeni bir insan tipolojisi ortaya çıkmıştır. Hegel'in köle-efendi diyalektiği iflas etmiştir. Kendini sömüren insan hem fail hem kurbandır. Bu duruma yol açan ise İkinci Aydınlanma'nın parolası sayılabilecek şeffaflıktır (Chul Han, 2021, s. 24-26-30-31-35; 2020a, s. 67; 2020b, s. 10-11-17-19-27-28; 2020d, s. 70-72; 2020e, s. 65).

Vita Contemplativa Versus Vita Activa

Byung Chul Han'a göre; Orta Çağ sonlarına kadar çalışmak kelimesine anlamını veren şey; Vita Contemplativa, derin düşünceydi. Güne dualarla başlayıp dualarla bitiren insan, bir anlatıya, bir kutsala sahip, gününe ritm kazandıran, kutsal günlerde çalışmayan, dua ederek boş zamanlarını değerlendiren insandı. Modern zamanlara kadar Vita Activa (Aktif Yaşam) ile birlikte düşünülen Vita Contemplativa (Derin Düşünce), modern hayatla birlikte geri plana düşer.

¹ Byung Chul Han, Kapitalizm ve Ölüm Dürtüsü, (Çev. Çağlar Tanyeri), İnkâ Yayınları, 1. bs., Ocak 2021, İstanbul, s. 40.

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Kastamonu Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Din Sosyolojisi Bölümü, halper06@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0481-4453 DOI: 10.37679/trta.1064049

Hareketli yaşam, derin düşünceden önemli hâle gelir. İnsan artık bir animal labo-rans (çalışan hayvan) dır. Çalışmanın egemen olduğu bir yaşam, derin düşünceyle bağlantısı kopmuş bir aktif yaşamdı. Bu yaşamın içinde insan başarı ve performan-sın başat kriter sayıldığı şeffaf bir özneye dönüşmüştür. Hızla akıp giden hayatın içinde zamanla yarışabilmek için sürekli çalışmak zorundadır. Ama yine de zama-nın hızına yetişemez. Seçmek zorundadır; en faydalı, en verimli seçeneği bulup za-manın hızına yetişemese bile ayak uydurmaya çalışmalıdır. Hız, en büyük rakibidir. Bir futbol maçı izleyen kişi, aynı anda binlerce eğlenceli ve zevkli diğer seçenekten mahrum kalmaktadır. Bu bir derin yalnızlıktır. “Benden başka herkes eğleniyor.” düşüncesi aşırı yalnızlık belirtisidir. Kaçan fırsatlar, ıskalanan imkânlar, geç kalınan indirimler, ayrı düşünülen partiler, “Şimdi orada olmak vardı.” denilen tatiller, kişiyi; hayatı ve zamanı ıskaladığı hissiyle boğarak depresif bir yaşama mahkûm etmek-tedir. Kendini referans alan geç modern insan, tüm bu keşmekeşin, aşırı iletişimin, aşırı enformasyonun içinde yorgun düşmektedir. Kendi içinde çöken, kendi içinde boğulan performans öznesi, başarı depresyonuna girer. Zaman öyle hızlanmıştı ki ilk kez otomobile binen meşhur Kızıldereli hikâyesinde olduğu gibi insan ruhu sızlamaktadır. (Chul Han, 2020e, s. 96-97-100-118; 2020b, s. 10-11)

Byung Chul Han, zamanın hızlandığı hissini bir yanlığı olduğunu düşünür. Hızlan-ma olarak duyumsadığımız şey; zamanın bozulması, anlatının kaybolması, zaman-la aramızdaki bağın parçalanması, her şeyin geçicilik vasfına bürünmesidir. Bu bir zamansal bozulma, diskronidir. Diskroninin altındaki neden ise zamanın atomlaş-ması, parçalanmasıdır. Eskiye nazaran zamanın daha hızlı geçtiği hissi buradan kay-naklanır. İnsanla zaman arasındaki bağlar kopmuş, anlatı kaybolmuş, anlam veriye dönüşmüş, mesafe ve mahremiyet ortadan kalkmış, (Filozofa göre mesafesizlik asla yakınlık değildir.), zaman kokusunu yitirmiş, dayanağını kaybetmiş, hiçbir şey, “Zamana sürede devamlılık kazandıramıyor.” hâle gelmiş, kokusuz zaman şeffaflaş-mıştır, insan saydamlaşmıştır (Chul Han, 2020b, s. 9-10-29-44; 2021, s. 9; 2020a, s. 67; 2020c, s. 105-106).

Politikadan sağlığa, eğitimden ekonomiye her alanda aranan ve talep edilen be-lirgin özellik hâline gelen şeffaflık, nasıl bir toplum düzeni önermektedir? Şef-faflık toplumu, kişinin hayatında ne gibi bir değişime/dönüşüme yol açmakta-dır? Dijitalleşme ile birlikte gelen sorunlarda şeffaflığın etkisi/katkısı nelerdir?

Disiplin Toplumundan Şeffaflık Toplumuna

Byung Chul Han’a göre; Foucault’nun disiplin toplumu, yasakların negatifiğiyle belirlenmiştir. “Hapishanelerden, hastanelerden, ıslahevlerinden, garnizonlar-dan ve fabrikalardan oluşan disiplin toplumu günümüzün toplumunu yansıtmaz”.

“Yapmalısın, yapmamalısın.” şeklinde disipline edilen modern toplumun yerini “Yapabilirsin, edebilirsin.” özgürlüğü sunulan ve “Yes, we can” olarak formüle edilebilecek performans toplumu almıştır. Yasak, emir veya kaidenin yerini proje, girişim ve motivasyon alır. Disiplin toplumu hâlâ hayırın hükmü altındadır. Disiplin toplumunun negatifliği deliller ve caniler doğurmuştur. Performans toplumuysa depresif ve mağluplar yaratır. “Yalnız botoks, silikon veya güzellik zombileri değil; kas, anabolika ve fitness merkezi zombileri de vardır. Başarı ve randıman toplumu, sınıf ya da cinsiyet farkı gözetmeyen bir doping toplumdur”. Motivasyonu da “Yapabilirsin” telkinidir. Bu yeni neoliberal iktidar düzeninde dinlerin ve ideolojilerin emir ve yasakları kalkmış, olumsuzlukların giderildiği, enformasyon ve iletişim özgürlüğü sayesinde insan hayatının saydamlaştığı, zamanın elimiz altındaki bir şimdiler dizisi kertesine indirildiği şeffaflık toplumu meydana gelmiştir. Sadece kadınların değil, erkeklerin de güzellik için bıçak altına yattığı, fitness ve botoks salonlarının yeni ibadethanelere dönüştüğü günümüz toplumunda ideolojik bir aygıt olarak hâkimiyetini kuran şeffaflık, bir şiddeti beraberinde getirmektedir. Bu şiddeti şöyle açıklıyor filozof, “Şeffaflık her tür bilgisizliğin ortadan kaldırılmış olduğu bir durumdur. Şeffaflığın hâkim olduğu yerde güvene yer yoktur. “Şeffaflık güven yaratır.” yerine “Şeffaflık güveni ortadan kaldırır.” demek gerekir. Şeffaflık talebi, güven kalmadığında yüksek sesle dile getirilmeye başlanır. Güvene dayanan bir toplumda mütecevaz bir şeffaflık talebi olmaz. Şeffaflık toplumu, azalan güven nedeniyle kontrole önem veren bir güvensizlik ve şüphe toplumdur. Yüksek sesle dile getirilen şeffaflık talebi toplumun ahlaki temelini kırılanlaşmış olduğunun ve dürüstlük, doğruluk gibi ahlaki değerlerin giderek önemini yitirdiğinin bir göstergesidir. Çökmekte olan ahlaki mercinin yerini yeni toplumsal buyruk olarak şeffaflık alır... Her şey görünür olmak zorundadır. Şeffaflık mecburiyeti görünürlüğe tabi olmayan her şeyi şüpheli bulur. Şiddeti buradadır” (2020f, s. 17-18-28; 2020c, s. 87-93; 2020d, s. 12-29-15-70).

Enformasyon ve İletişim Özgürlük müdür?

Her şeyi görünür kılmak, enformasyon ve iletişim sayesinde mümkündür. Yirminci asır, enformasyon ve iletişim özgürlüğünün demokrasi ve insan haklarını besleyeceği umuduyla geçti. Fakat yirmi birinci asırda iş o kerteye geldi ki güven, denetim ve kontrol problemi baş gösterdi, enformasyon özgürlüğü bilgi güvenliğini, iletişim özgürlüğü kişisel verilerin korunmasını gerekli hâle getirdi. Yine de iletişim özgürlüğünün temel hak ve hürriyetleri geliştireceğine, özellikle terörle mücadelede katkı sağlayacağına dair görüşler mevcut.²

Byung Chul Han, tam aksine enformasyonun güvenden çok kontrol oluşturacağı görüşündedir.³ Ve bu şeffaflık ortamında, bilgilerimizin nerede, kim tarafından kontrol edildiğini ve nasıl kullanıldığını bilmediğimiz bu kontrol mekanizmasında yaşadığımız özgürlük hissi yazara göre yanıltıcıdır: “Egemenlik mercisi olan ve yurttaşların iradelerine karşıt olarak enformasyonu onların elinden söküp alan devletin karşısında durulabileceğine inanılıyordu... Bu dönem çoktan geride kaldı. Bugün kendimizi tüm çıplaklığımızla gönüllü olarak ele veriyoruz. Protestoları imkânsız hâle getiren şey tam da bu hissedilen özgürlük işte. Nüfus sayımı döneminin⁴ tersine gözetimi protesto ettiğimiz söylenemez. Gönüllü olarak kendine ışık tutma ve kendini tüm çıplaklığıyla ele verme aynı verimlilik mantığının izinden gidiyor, tıpkı gönüllü öz-sömürü gibi”. Bahsedilen özgürlük yazara göre bir krizin habercisidir: “Bugün kendimizi hiçbir talimat, hiçbir zorlama olmaksızın gönüllü olarak gözler önüne seriyoruz. Verilerimizi, kendimize ilişkin enformasyonu, hakkımızda kimin, ne zaman, hangi vesileyle, neyi bildiğini bilmeksizin gönüllü olarak internete koyuyoruz. Bu kontrol edilemezlik özgürlüğün ciddiye alınması gereken bir krizini gösterir. Ayrıca gönüllü olarak ortalığa saçılan veriler de bizzat veri güvenliği kavramını işlevsiz kılar” (Chul Han, 2021, s. 25; 2020a, s. 20).

İçsellikten ve negatifikten yoksun, pürüzsüz yapısıyla enformasyon, Byung Chul Han’a göre bilginin pornografik bir formudur. Hadisesi ve yazgısı olmayan bir zamanın ürünüdür ve neoliberal bir aygıt olan şeffaflığa ve yeni iktidar düzenine hizmet eder: “Şeffaflık neoliberal bir aygıttır (Dispositiv). Enformasyona dönüştürmek amacıyla her şeyi içine girmeye zorlar. Günümüzün gayri maddi üretim ilişkileri koşullarında daha fazla enformasyon ve daha fazla iletişim, üretkenlik ve hızda artış demektir. Buna karşılık gizlilik, yabancılaşma ve ötekilik sınırsız iletişime engel oluşturur. Şeffaflık adına bunlardan kurtulmak gerekir” (Chul Han, 2020g, s. 12; 2020d, s. 12).

² YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=Boj9eD0Wug8>. Mark Zuckerberg, Noah Harari ile yaptığı bu söyleşide dijital toplulukların özellikle Facebook’un terörle mücadeleyi güçlendireceğini, terörün denetim ve kontrolüne katkıda bulunacağını iddia ediyor.

³ Byung-Chul Han, bu konuyu şöyle açıklar: “Demokrasinin, enformasyon özgürlüğünün ve verimliliğin artması bekleniyor şeffaflıkla birlikte. Yeni dogma, şeffaflığın güven yarattığı şeklinde. Burada unutulmuş nokta ise şeffaflık konusundaki bu ısrarın “güven” kelimesinin anlamının büyük ölçüde hasar görmüş olduğu bir toplumda gerçekleştiği. Enformasyon elde etmenin günümüzdeki gibi çok kolay olduğu durumda toplum düzeni güvenden kontrole dönüşür. Şeffaflık toplumu bir güven toplumu değil kontrol toplumdur.” (Bkz: Şeffaflık Toplumu, s.11)

⁴ Seksenli yıllarda Almanya’da yapılan ve “Özgürlüğümüze darbe vuruluyor.” itirazıyla kitlesel boykollara neden olan nüfus sayımlarına, özellikle 1987’deki nüfus sayımına atıfta bulunuyor. “Bu tepki bugünkü bakış açısından anlaşılır bir şey değil çünkü sorgulanan bilgiler zararsızdı – örneğin meslek, okul mezuniyeti, medeni durum veya iş yerine uzaklık gibi bilgiler. Bugün hakkımızda yüz veya bin verinin toplanmasına, yüklenmesine, iletilmesine ve satılmasına hiç itirazımız olmuyor. Kimse barikatlara koşmuyor. Google veya Facebook’a karşı büyük çaplı bir protesto olmayacağı ortada.” (Bkz: Kapitalizm ve Ölüm Dürtüsü, s. 34)

Aşırı enformasyon, aşırı iletişim, aşırı tüketim, aşırı görünme isteği kişiyi özgür ve güçlü kılmamanın aksine savunma güçlerini zorlayan bir istiladır ve aşırı haber şiddetin yeni bir şeklidir. Bu, bizi benliğin yeni bir evresine götürmektedir (Chul Han, 2020c, s. 88-97-106).

Benliğin Veriye Dönüşümü

Dijital 2021 Raporu'na göre; dünya nüfusunun %59.5'i (4,66 milyar) internet kullanıcısı. Günlük 6 saat 54 dakikayı internette geçiriyoruz. Bunun 2 saat 25 dakikası sosyal medyada geçiyor. Favorilerimiz ise Facebook, YouTube, WhatsApp, FB Messenger ve Instagram (Bu markaların dördü Zuckerbeg'e ait). Dünyada 4.2 milyar aktif sosyal medya kullanıcısı var. En çok kullanan yaş grubu ise 25-34 yaş aralığı (We Are Social, 2021).

Bu veriler bizi dataların egemen olduğu bir dünyada yaşadığımızı ikna etmek için yeterli midir? David Brooks, Dataizm'i yepyeni bir dünyanın yeni inanç sistemi olarak ilan ettiğinde yıl 2013'tü (The New York Times, 2013). İnsan hayatına dair her şeyin verilerle ölçülebilir hâle gelmesi dünyamız için daha sağlıklı politikaların belirlenmesi adına bir umut mudur, bir korku mu? Byung Chul Han'a göre, bu durum endişe vericidir. Verilerin her şeyi şeffaf hâle getirmesi dünyamızı daha güvenli hâle değil, daha kontrol edilebilir bir yere dönüştürecektir. "Dataizm ikinci bir Aydınlanma vurgusuyla ortaya çıkmıştır... İkinci Aydınlanma'nın buyruğu 'Her şey, veri ve enformasyon olmalıdır.' şeklindedir. İkinci Aydınlanma'ya ruhunu veren şey bu veri totalitarizmi ya da veri fetişizmidir. Bütün ideolojileri geride bırakabileceğine inanan Dataizm bizzat bir ideolojidir. Dataizm dijital bir totalitarizme gider... Dataizm nihilizmdir. Anlamdan bütünüyle vazgeçer. Veriler ve sayılar işlemseldir, anlatsal değil. Hâlbuki anlam, anlatıya dayanır. Veriler anlam boşluğunu doldurur. Sayılar ve veriler günümüzde sadece mutlaklaştırılmakla kalmaz ayrıca fetişleştirilir ve seksileştirilir. (Quantified Self-Nicelleştirilmiş Benlik)... İhtiyacımız olan şey, Dijital Aydınlanma'nın köleliğe dönüştüğü konusunda bizi aydınlatacak üçüncü bir Aydınlanma'dır". Ve asıl tehlike şudur ki: "Günümüzün dijital rejiminde ağdaki verilerin sahibi kimse, egemen olan odur" (Chul Han, 2020a, s. 64, 65, 66, 67; 2021, s. 31).

Dijital Panoptikon mu, Dijital Bannoptikon mu?

Veri şirketi Acxiom üç yüz milyon ABD vatandaşının, yani neredeyse nüfusun tamamının kişisel verileriyle ticaret yapmaktadır. ABD vatandaşları hakkındaki bilgisi FBI'ninkinden daha fazladır. Acxiom, insanları 70 kategoriye ayırır.

Kataloglarında insanlar meta gibi sunulur. Burada her ihtiyaca göre satılık bir şey mevcuttur. Düşük ekonomik değere sahip insanlar waste, yani "çöp" olarak tanımlanır. Pazar değeri yüksek tüketicilerse shooting star grubunda yer alır. 36-45 yaş grubundaki bu "hedef kitle" dinamik, sabahları koşmak için erken kalkan, evli ama çocuksuz, gezmeyi seven ve Seinfeld dizisini seyreden insanlardan oluşur. Big Data yeni bir dijital sınıflı toplumun oluşmasına yol açar. "Çöp" kategorisindeki insanlar en alt sınıfı oluşturur. Derecesi kötü olan insanların kredi talebi reddedilir. Böylece panoptikonun yanında bir de "Bannoptikon" ortaya çıkmıştır. Panoptikon, sistemin içindekileri gözetler. Bannoptikonsa sisteme yabancı ya da düşman gördüklerini istenmeyen kişiler olarak saptayarak bunları dışarıda bırakan bir aygıttır. Klasik Panoptikon disipline etmeye yarar. Bannoptikon ise sistemin güvenliğini ve verimliliğini sağlar. Dijital Bannoptikon ekonomik olarak değersiz insanları çöp olarak sınıflar. Çöp kendisinden kurtulması gereken bir şeydir: "Bunlar fazlalıktır, insan çöpüdür, toplumun atılmışlarıdır-tek kelimeyle: Atıklarlar. 'Atık' işe yaramazlığın ta kendisidir; kullanılabilir hâle getirilemeyecek ne varsa hepsi 'atık yığınınına' gider. Atık, yararlı bir şekilde kullanılabilir mekânları işgal etmekte, kirletmektedir. Bannoptikonun en önemli görevi, atıkların 'değerli' ürünlerden ayrılıp çöplüğe taşınmak üzere bir kenara konmasını sağlamaktır" (Chul Han, 2020a, s. 72-73).

Şairin 1980 yılında adeta bir kehanette bulunur gibi "Bir uzay parıltısıyla anılıyorsun artık/kuru bir bilgisayar tıkrıtısıyla⁵" diye tanımladığı bir sistemin ayan beyan kapımızın önüne kadar geldiği aşikâr. Hayatı rakamlarla ölçülebilen, günde kaç kalori tüketmesi, kaç bin adım atması gerektiğini, kilosunu, kas ve kemik oranını, hangi besinlerle besleneceğini, hangi müzikleri dinleyeceğini, hangi eserleri okuyacağını, hangi tip ve karakterde kişilerle duygusal ilişkiler kuracağını, hangi egzersizleri hangi gün ne kadar yapacağını, hangi mesleğin, hangi arabanın, hangi ev modelinin, hangi şehrin ona uygun olacağını algoritmaların tekliflerine göre değerlendiren ve bunu yaşamı kolaylaştırmak adına yapan bu yeni insan tipolojisi, Byung Chul Han'ın terminolojisinde gözetimi özgürlüğüne saldırı olarak algılamayan, hem fail hem de kurban olan şeffaf kullanıcıdır⁶.

⁵ İsmet Özel'in "Üç Frenk Havası" isimli şiirinin Requim başlıklı bölümü. (Bkz: İsmet Özel "Üç Frenk Havası", Erbaın, Şule Yayınları, 8. bs., İstanbul 1998. s.208.)

⁶ Tüketim ve randıman toplumunun panoptikonunun disiplin toplumunun panoptikonundan ayrıldığı nokta, hiçbir pranga ya, hiçbir duvara, hiçbir kapalı mekâna ihtiyaç duymasıdır. Artık bütün toplum bütün yerküre panoptikondur. Google ile Facebook gibi sosyal ağlar aynı zamanda gizli servislerin dijital panoptikonlarıdır. Yazılan arama kelimesi veya oluşturulan profil kişiyi panoptik gözetim ve denetime açar. Kişinin ağa yüklediği verilerin analizi, kişiyi hayatı boyunca kendine karşı olduğundan çok daha şeffaf hâle getirebilir. Ağ hiçbir şeyi unutmaz, hiçbir şeyi baskılamaz. Disiplin toplumu panoptikonunun tersine panoptik kontrol yalıtma ve hapsedmeyle değil, tersine ağa bağlanmayla, ağ oluşturmayla gerçekleşir. Bugün gözetim özgürlüğüne bir saldırı olarak yaşanmıyor. Daha ziyade özgürlük ve kontrol örtüşüyor. Kişi böylece kendini gönüllü olarak panoptikonun bakışına açıyor. Şeffaf kullanıcı hem kurban hem faildir. Herkes ağların panoptikonunu el birliğiyle inşa eder. Özgür iletişim ve panoptik kontrol iç içe geçer ve ayırt edilemez hâle gelir." (Bkz: Şiddetin Topolojisi s. 106-108).

Tarih Filozofu Şahin Uçar'ın 1997'de yazdığı "Tarih Felsefesi Yazıları" kitabında yaptığı, "Eskiden köleler, bir gün özgür olacakları umuduyla yaşarlardı. Modern insan azat kabul etmez, gönüllü bir kölelik yaşıyor." yorumunu haklı çıkaran bu kullanıcı, can sıkıntısına zamanı kalmayan, her şeyi tüketilebilir bir nesneye dönüştüren, performans ve verimliliği hayatının merkezine oturtan, kendilik bilgisinden uzak, veriler hâlinde dağılıp parçalanan yeni dünyanın nihilist, niceliklendirilmiş benliğidir (Chul Han, 2020c, s. 106-107-108; 2021, s. 52-53; Uçar, 1997).

"Enformasyon ve iletişim özgürlük müdür?" sorusunu soran filozof, sınırsız özgürlük ve iletişimin topyekûn kontrol ve gözetlemeye dönüştüğünü düşünmektedir. Veriye hâkim olanın egemen olmasına imkân tanıyan Big Data, bizi insan ruhuna nüfuz etme ve onu düşünce öncesi düzeyde etkilemeyi mümkün kılan, şahsın ve özgür iradenin sonunu ilan eden bir iktidar bilgisiyile donatılan dijital psikopolitika çağına doğru götürmektedir. Bu yepyeni bir yaşam tarzıdır. "Like/Beğendim" dijital "Amin"dir. Facebook; dijitalin kilisesi, sinagogudur. Dua eden ellerin yerini digitus almıştır. Varolmanın dijital hafifliğidir bu (Chul Han, 2020a, s. 18-19-20-21-22-67; 2021, s. 107).

Olumluluk Toplumu ve Beğendim Kapitalizmi

"Like/Beğen" butonu, engelleyici veya yasakçı olmanın aksine baştan çıkarıcı olan yeni neoliberal iktidar düzeninin simgesel ikonudur.

⁷ "Dijital ağ başlangıçta sınırsız özgürlük ortamları olarak coşkuyla karşılanmıştı. Microsoft'un reklam sloganlarının ilki olan, "Bugün nereye gitmek istiyorsunuz?" internette sınırsız bir özgürlük ve hareketlilik telkin ediyordu. Bugün başlangıç dönemlerindeki bu coşkunun bir yanılsama olduğunu görüyoruz. Sınırsız özgürlük ve iletişim topyekûn kontrol ve gözetlemeye dönmüş durumda. Sosyal medya da giderek artan bir şekilde toplumsal olanı gözetleyen ve acımasız bir şekilde sömüren dijital panoptikonlara benziyor. Bizi disipline etmeye çalışan panoptikonlardan kurtulur kurtulmaz yeni, çok daha güçlü bir panoptikona teslim ediyoruz kendimizi.

Bentham'ın panoptikonunun sakinleri disipline edilme amacıyla birbirlerinden yalıtılır ve birbirleriyle konuşmaları yasaktır. Dijital panoptikonun sakinleriyse birbirleriyle yoğun bir iletişime girer ve kendi arzularıyla her şeylerini ifşa ederler. Böylelikle de dijital panoptikonla aktif bir şekilde iş birliği yapmış olurlar. Dijital kontrol toplumu özgürlüğü yoğun bir şekilde kullanır. Bu da gönüllü olarak kendini ışıklandırma ve soyunma sayesinde mümkündür sadece. Dijital Big Brother kendi işini sakinlere devretmiştir adeta. Böylelikle verilerin elden çıkarılması zorlamayla değil, içten gelen bir ihtiyaç sonucu gerçekleşir. Dijital panoptikonun verimliliği de buradan kaynaklanır. Şeffaflık da enformasyon özgürlüğü adına talep edilmektedir. Gerçekteyse şeffaflık neoliberal bir aygıttan (Dispositiv) başka bir şey değildir. Her şeyi, enformasyon hâline gelmesi için zorla dışarıya döndürür. Daha fazla enformasyon ve iletişim günümüzün gayri maddî üretim biçimi içinde üretimin, hızın ve büyümenin artması demektir. Enformasyon, içsellikten yoksunluk nedeniyle bağlamdan bağımsız olarak dolaşıma girebilen olumluluktur. Bu şekilde enformasyon dolaşımı istendiği kadar hızlandırılabilir. Şeffaflık aygıtının bir başka sonucu topyekûn bir uyumdur. Sapmaları bastırarak şeffaflık ekonomisinin bir parçasıdır. Topyekûn ağ bağlantısı ve topyekûn iletişim kendi başına düzleştirici bir etki yapar. Sanki herkes herkesi, üstelik de gizli servislerin gözetim ve yönlendirmesinden önce gözlüyormuş gibi bir uyumluluk etkisi yaratır. Günümüzde gözetleme, gözetleme olmaksızın da gerçekleşmektedir. İletişim adeta görünmez moderatörler tarafından düzleştirilir ve genel kabul düzeyine indirgenir. Bu birincil, içsel gözetleme gizli servislerin ikincil, dışsal gözetlemesinden çok daha sorunludur." (Bkz: Psikopolitika, Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri s.18-19)

Bir insan, Like/Beğen butonuna tıkladığında egemen olan düzenin iktidar ilişkilerine tabiiyetini sunmuş olmaktadır.⁸ Yeni iktidar düzeni olumsuzlukların bertaraf edildiği, kişinin kendini her türlü olumlama müsait hissettiği, böylece özgür hissettiği bir niteliğe sahiptir. “Bizi teşvik eden ve ayartan özgürlükçü, dost çehreli iktidar, talimat ve emir veren, tehdit eden iktidardan daha etkilidir. Mührü 'Like/Beğendim' simgesidir. Tüketerek, iletişimde bulunarak, hatta Like'yi tıklararak tabi oluruz tahakküm ilişkilerine. Neoliberalizm 'Beğendim' kapitalizmidir. Bu kapitalizm disipline etmeyi amaçlayan zorlama ve yasaklarla iş gören 19. yüzyıl kapitalizminden tümüyle farklıdır”. Byung Chul Han, günümüzde Foucault'nun biopolitika yöntemiyle idare edilen disiplin toplumundan tamamen farklı bir toplum düzenine geçildiğini düşünmektedir ve kavram olarak da “Psikopolitika”yı kullanır. Olumsuz tehditler yerine olumlu uyarılar gönderen, ruhu felç etmektense okşamayı tercih eden, karşı gelmek yerine ona eşlik eden, arzularını, ihtiyaçlarını, isteklerini silmek yerine not alan, davranışları engellemek yerine öngörüler vasıtasıyla onları önceden tahmin eden hatta başlatan, baskı altına almak yerine hoşla gitmeyi, tatmin etmeyi yöntem olarak benimseyen neoliberal yeni iktidar düzeninde negatifliklere yer yoktur. Dijital mecralarda saf dışı edilen negatifliklerin yerine hoşnutluklar ve olumluluklar esas alınır. Sadece dijital aygıtların yüzeyleri pürüzsüz değil insan bedeni, davranışları ve hisleri de pürüzsüzleştirilir. Bu durum bize yeni bir özgürlük tanımı sunmaktadır filozofa göre. Zira özgürlük, şiddet ve sömürünün yeni bir varyantına evrilmiştir. (Chul Han, 2021, s. 40; 2020a, s. 21-43; 2020d, s. 23; 2020g, s. 4)

Özgürlüğün Krizi

“Beğendim Kapitalizmi”nde iktidar artık bizi dışarıdan gözetlemiyor. Düşman yok, öteki de. Yeni iktidarın ayartıcı vasfı insana “Yaptıklarımı kimse bilmiyor.” duygusuyla hareket etme hissi veriyor olması. Dijital mecralardaki her eylemimizde ayak izleri bıraktığımızın farkındayız ama bunu kim, nasıl, nerede kullanıyor bilmiyoruz. Kimin bizi gözetlediğini bilmediğimiz için gözetlenmediğimiz hissi ağır basıyor. Dannah Boyd ve arkadaşlarının, Big Data üzerine makalesinde bilginin bile tanımının değişebileceğini, araştırma metodolojisinin yeni bir formata bürüneceğini, Face-

⁸ “Neoliberal rejimin iktidar tekniği engelleyici ve baskıcı değil, baştan çıkarıcıdır. Akıllı bir iktidar girmiştir artık devreye. Yasaklamak yerine baştan çıkarmaktadır. İtaat yoluyla değil, hoşlanma yoluyla yaptırmaktadır istediğini. İnsanlar egemenlik ilişkilerine, tüketirken veya iletişim kurarken, hatta like butonuna tıklararak tabi olmaktadır. Akıllı iktidar, ruhu baskı altına almak veya disipline etmek yerine onun duygularını okşamaktadır. Bu güç bize suskunluk dayatmadığı gibi bizi sürekli paylaşmaya, katılmaya, görüşlerimizi, ihtiyaçlarımızı, arzularımızı ve eğilimlerimizi iletişimin dolaşımına sokmaya, hatta hayatımızı anlatmaya teşvik etmektedir. Günümüzün iktidar tekniği özgürlüğümüzü reddetmemekte veya baskılamamakta, bunun yerine sömürmektedir. Günümüzdeki özgürlük krizinin nedeni de budur.” (Bkz: Kapitalizm ve Ölüm Dürtüsü s. 40)

book, Google gibi büyük markalarla iş birliği yapan şirketlerin kamuoyu araştırmalarında önde olacağını söylemişti (Boyd vd., 2015, 199-215). Algoritma işliyor, bilgilerimiz reklam firmalarına satılıyor ve kişiselleştirilmiş reklamlar karşımıza çıkıyor. Veri analizi sadece ekonomik amaçlarla değil, siyasi amaçlarla da kullanılıyor. Yolculuklarımızda navigasyonun sağladığı kolaylık, yeme içme ihtiyaçlarımızda yorumların temin ettiği avantajlar, hızına yetişemediğimiz zamandan tasarruf etmemize olanak sağlıyor. Bir gazeteci, akıllı telefonu sayesinde dünyanın her yerinden yayın yapabiliyor, amatör bir yönetmen telefonunun kamerasıyla çektiği filmiyle festivallerde yarışabiliyor. Elimizdeki bu mucizevi aletle borsada hisse alıp satabiliyor, dünyanın öteki ucundaki akrabamızla online görüşebiliyoruz. Zaman ve mekândan bağımsız çalışma ve İK modelleri özellikle koronavirüs salgınıyla birlikte hızla hayatımıza girdi. Şimdiden kaybolan mesleklerin yerini alacak yeni meslekler konuşuluyor. Robotların haber yazacağı günler uzak değil. Evdeki buzdolabımızın tereyağı eksikliği için uyarı vereceği günler de. Evi süpüren robotlar kadınlar için büyük nimet. İki gün paylaşım yapmazsak Facebook, “Neden paylaşmıyorsunuz?” diye soruyor. Bizi, hayatımızı paylaşmaya davet ediyor. Unuttuğumuz anıları bize hatırlatıyor. Doğum günümüzü arkadaşlarımıza hatırlatıyor. Sürekli meşgul olacak imkânlar denizinde yüzüyoruz. Can sıkıntısına ayıracak zaman kalmıyor. Tüm bu hoşnutluklar içinde yatak odalarımıza kadar aldığımız akıllı telefonların ortam dinlemesi yaptığını bilsek de başımızı yastığa koyarken huzursuz değiliz. Byung Chul Han’a göre akıllı bir iktidar bu: “Sınırsız özgürlük ve iletişim topyekûn kontrol ve gözetime dönüşüyor. Sosyal medya da giderek toplumsallığı disiplin altına alan ve sömüren dijital panoptikonlara benziyor daha çok. Akıllı iktidar, ruhu baskı altına almak veya disipline etmek yerine onun duygularını okşamaktadır. Bu güç bize suskunluk dayatmadığı gibi bizi sürekli paylaşmaya, katılmaya, görüşlerimizi, ihtiyaçlarımızı, arzularımızı ve eğilimlerimizi iletişimin dolaşımına sokmaya, hatta hayatımızı anlatmaya teşvik etmektedir. Günümüzün iktidar tekniği özgürlüğümüzü reddetmemekte veya baskılamamakta, bunun yerine sömürmektedir. Günümüzdeki özgürlük krizinin nedeni de budur. Orwell’in gözetim devletini belirleyen olumsuzluk ilkesi yerini olumluluk ilkesine bırakmaktadır. Başka bir deyişle ihtiyaçlar bastırılmamakta, tam tersine özendirilmektedir. İletişim baskı altına alınmamakta, tam tersine maksimize edilmektedir. İşkenceyle elde edilen itirafların yerini özel alanın gönüllü olarak sergilenmesi ve ruhun dijital açıdan ışık altına sokulması almıştır. İşkence odası akıllı telefonla ikame edilmektedir. Bentham’ın Büyük Birader’i görünmez olsa da mahkûmların kafasında her şeye kadir varlıktır. Buna karşılık, dijital panoptikonda kimse kendini gerçek anlamda gözetleniyormuş gibi hissetmemektedir. Bu nedenle “gözetim devleti” terimi bugünün dijital panoptikonunu karakterize etmek için uygun değildir.

İnsan kendini onun içinde özgür hissetmektedir. Oysa tam da Orwell'in gözetim devletinde olmayan ve hissedilen bu özgürlüktür esas sorun. Direnişin önüne set çeken bu özgürlüktür". Yazara göre insanlık tarihi, son asrımıza kadar ötekini sömürme isteğiyle hareket etmiştir. Yirmi birinci yüzyılla birlikte insan ötekini sömürme isteğinden vazgeçmiş, kendini sömürmeye başlamıştır. Bu, beraberinde bir özgürlük duygusu ile yapıldığından insan ruhu için daha ayartıcı bir durumdur. Artık dışarıdan bir tahakküm mercisi yoktur. İnsan kendinin girişimcisi ve sömürücüsüdür. Hiçbir zorlama olmadan zamanla, mekânla olan bağlarını kopararak tüm çıplaklığıyla ruhunu büyük bir memnuniyet içerisinde deşifre etmektedir. Bu başarı ve performansı hayatın merkezine koyan, insanı da bir özneye dönüştüren kontrol toplumunun yeni özgürlük diyalektiğidir (Chul Han, 2021, s. 40-41; 2020d, s. 70).

Özgürlüğün Köleliğe Dönüşmesi

Her özgürlüğün bir bedeli vardır. İnsanlık tarihi bunun sayısız örnekleriyle doludur. Yeni özgürlüğün bedeli ise gönüllü bir kendini sömürüyü bize dayatmasıdır. Hiçbir saldırıya maruz kalmayan özgürlük kendine saldırmaktadır. Kendini soyarak ve teşhir ederek dijital panoptikonun varlığına hizmet eden insan hem kurbandır hem fail. O hâlde bu bir özgürlük müdür, yoksa kontrol mu? Google bir özgürlük alanı mıdır, yoksa dijital hapisane mi? Filozofa göre yerkürenin tamamı mekândan bağımsız bir panoptikona dönüşmektedir. Benliğin boşaltılmasıyla (Filozofa göre selfie boş benliğin alametidir.) sonuçlanan bu yeni özgürlük durumu, aslında insan ruhunu bin bir parçaya ayıran bir mekanizmaya sahiptir. Byung Chul Han'a göre bireye yapılan "Yapabilirsin." teklifi "Yapmalısın."dan, "Becerebilirsin." teklifi de "Becermelisin."den daha çok baskı ve dayatma üretir. Bu baskı insanın kendi kendine uyguladığı bir baskıdır ve dış baskıdan çok daha ölümcüldür. Planlanacak bir projeye, başarı ve performans öznesine dönüşen tekil bireyin hayatında artık yaşadıklarının suçlusu olabilecek bir kişi/sistem/iktidar yoktur. "Başarısız olanlar kendini suçlamakta ve utanç duymaktadır. İnsan, toplum yerine kendisini sorun-sallaştırmaktadır". İçinde yaşadığımız neoliberal rejimin sınırsız iletişim, sınırsız enformasyon özgürlüğü kisvesi altında gizlenen hilesi burada yatmaktadır. Herkes kendi başarısızlığının, performans düşüklüğünün sorumlusudur. Kişi, olumsuz sonuçlanan her türlü girişiminden dolayı kendisini suçlamak zorundadır. Çünkü önünde hiçbir engel kalmamıştır. Yapmak istediği her şeyi yapabilecek seçenek kendisine sunulmaktadır. "O hâlde neden?" sorusunun muhatabı yine kendisidir. Tek yapması gereken kendini keşfetmesi, gerekli donanım için uygun eğitimleri alması, doğru zamanda, doğru yerde bulunmasıdır. Tüm bunları yapabilmesi için en başta sağlıklı bir bünyeye sahip olması, ölümü (fanilik duygusunu) aklından çıkarılması, hiç ölmeyecekmiş gibi yaşaması ve bunun için ne gerekiyorsa yapması zo-

runludur. Sağlıklı yaşam, Byung Chul Han'a göre, bağımsızlık ve özgürlükten daha önemlidir günümüz toplumu için. Yaşam ölümden koparılmıştır ki bu kapitalist ekonominin kurucu unsurudur. Bu, sermayenin biyopolitik görüntüsüdür. Bu, yaşamdaki ölüme yol açmaktadır. Ölemeyecek kadar canlı ve yaşayamayacak kadar ölüyüzdür artık (Chul Han, 2020d, s. 72; 2020g, s. 14; 2021, s. 15-24; 2020b, s. 17-18-27-28; 2020c, s. 134).

Özgürlüğü Yeniden Tanımlamak

Özgürlüğün köleliğe dönüştüğünün ispatı, çağın hastalığı hâline gelen depresyondur Byung Chul Han'a göre. Ruhsal tükeniş (burnout) özgürlüğün derin krizidir. Bizzat özgürlük hissinin yol açtığı zorlamaların ürettiği bir tükeniştir bu. Bu yönüyle çağımız kendine has bir tarihsel dönemdir. Özgürlüğün kendisi bizzat bir baskı aracına dönüşmüştür. Dengeli beslenme formülleri, spor ve egzersiz ritüelleri, rutin muayene takvimleri, terapi seansları, tedavi reçeteleri, hayatta kalmak ve sağlıklı bir yaşam sürdürmek için yerine getirmemiz gereken zorunluluklardır. Bu da hesaplanabilir, ölçülebilir, kontrol edilebilir bir beden ve ruh sağlığı demektir. Derin can sıkıntısına, avareliğin rahatlığına, aylaklığın uçarı hafifliğine, amaçsız kır yolu gezintilerine, meşe odununun kokusuna ve "Kirazın Tadı"⁹na yer yoktur bu hayatta (Chul Han, 2020a, s. 11; 2020e, s. 76, 77, 80, 83, 84, 85, 119).

Peki özgürlük gerçekte bu mudur? Byung Chul Han'a göre, "İnsan kendini ancak iyi bir ilişkide, diğer insanlarla mutlu bir birliktelik içinde gerçekten özgür hissedebilir." Özgür olmak bağlanmamış olmak veya bağlayıcı olmamak anlamına gelmez. Bağlarını koparmak ve iliştilenmişlikten çıkmak değil, içerilmek ve iliştilenmek özgürleştirir. Tam bir ilişkisizlik kaygı ve huzursuzluğa yol açar. "Özgür", "barış" veya "huzur" ve "arkadaş" gibi sözcüklerin kökeni olan fri, "sevmek" anlamına gelir. Dolayısıyla "özgür"ün esas anlamı "arkadaşlara veya sevilen insanlara bağlı olmak"tır. İnsan, sevgi ve arkadaşlık ilişkilerinde kendini özgür hisseder. Bizi özgür kılan şey bağların yokluğu değil, bağlı olmaktır. Özgürlük, en mükemmel hâliyle, ilişkilere mahsus bir sözcüktür. Dayanak olmadan özgürlük olmaz" (Chul Han, 2020a, s. 12; 2020e, s. 42).

Sonuç

Aslen Güney Koreli olup Almanya'da yaşayan filozof ve kültür kuramcısı Byung Chul Han, içinde bulunduğumuz zamanın problemlerine ışık tutan eserleriyle son on yılda dikkatleri üzerine çekmiştir.

⁹ Abbas Kiarüstemi'nin Kirazın Tadı filmine atf yapılmaktadır.

Günümüz toplumlarını ele geçiren şeffaflığın, benliği veriye, insanı da bir başarı ve performans öznesine dönüştüren yeni neoliberal iktidar tekniklerini açıklamak için “psikopolitika” kavramını kullanır. Bu, Foucault’nun “biyopolitika” kavramına yapılmış bir güncellemedir. Yine Foucault’nun “Disiplin Toplumu” kavramını “Şeffaflık Toplumu” olarak yeniden kavramsallaştırmış ve dijitalleşme ile birlikte dijital feodal bir düzenin inşa edildiğini vurgulamıştır. Facebook, Google, Amazon, Apple vb. dijital markaların sahipleri feodal düzenin efendileridir. Akıllı telefon kullanan herkese sundukları dijital aralarda (sosyal ağlar) insanları ücretsiz çalıştırmakta, hasat zamanı geldiğinde yeşeren ekinleri toplamakta ve karşılığında da hiçbir ücret ödememektedirler. Bu yeni bir iktidar tekniğidir. Her şeyin olumlandığı, hiçbir özgürlüğün kısıtlanmayıp aksine desteklendiği, bu sayede kendini özgür zanneden bireylerin kendi mahremiyetlerini gönüllü olarak efendilerine sundukları bir iktidardır bu. Biyopolitika insan bedenini kontrol eden (hapishaneler, hastaneler, tımarhaneler vb.) mekanizmalarla kendini ayakta tutarken, psikopolitika insan ruhunu ele geçirerek onu bir veriye dönüştürmektedir. Zaman kokusunu, ritmini, devamlılığını, anlatsını yitirmiş, insan çalışan bir hayvana dönüşmüş, canlılığını, olağanlığını, kendiliğindenliğini yitirmiş, bu da yaşamdaki ölüme (zombi yaşama) yol açmıştır. Oysa hayatı hayat yapan, kendiliğindenliktir (Chul Han, 2020d, s. 17).

Psikopolitika, baskı ve yasaklardan uzaktır. Özgürlüğün önüne hiçbir engel koymayarak (aslında en büyük baskıyı yaparak) insanın insanla, zamanla ve mekânla arasındaki mesafeleri yok etmiş, sınırların kalkmasıyla özgürlük bir öz sömürüye dönüşmüştür. İnsan, kendini sömüren bir mahkûmdur artık ve bu mahkûm hem fail hem de kurbandır. Gözetim ve kontrol artık dışarıdan değil, içeriden, insanın kendi isteğiyle yapılmaktadır.

Hayatı hayat yapan kendiliğindenlik, olağan davranışlar, avarelik ve aylıklık hakkı, derin can sıkıntısı; datalar sayesinde niceliklendirilmiş benlikte kaybolmaya yüz tutmuş, derin düşünce yerini aktif yaşama bırakmıştır. Sağlıklı yaşam ve hayatta kalabilmek bağımsızlıktan ve özgürlükten daha önemlidir günümüz toplumunda. Fitness salonları, egzersiz uygulamaları, beslenme formülleri, kişisel gelişim programları, terapi seansları, seyahat turları, her şey dâhil otel rezervasyonları, hesaplanabilir, ölçülebilir, kontrol edilebilir, sömürülebilir bir özgürlüğün içine itmektedir şeffaf insanı. Yaşam, ölümden koparılmıştır şeffaflık toplumunda. Güne dualarla başlayıp dualarla bitirmenin yerini sosyal ağlarda like sayısı almıştır. Bu bir zombi yaşamdır. “Dataizm ve Nihilizm madalyonun iki yüzüdür” (Chul Han, 2021, s. 52-53).

Byung Chul Han’a göre zaman hızlı geçmiyor. Biz onu hızlı geçiyor zannediyoruz. Çünkü sosyal ağlar sayesinde her şey geçiciliğe ve devamsızlığa mahkûm ediliyor.

Anlatı kayboluyor. Mesafe kayboluyor. Sınırlar yok oluyor. Büyük veri ve algoritma, insan ruhuna sızarak davranışlarını önceden tahmin etmeyi ve ona müdahâle etmeyi mümkün kılıyor. Bu yönüyle Big Data, özgür iradenin sonunun geldiğinin habercisidir (Chul Han, 2021, s. 31).

“Günümüz toplumunu ele geçiren şeffaflık tutkusuna (Pathos) karşı mesafe tutkusunu hayata geçirmeyi öğrenmemiz gerekiyor.” diyen filozof, “Geleceğın temposu nasıl olacak?” sorusunu sorarak okurunu düşünmeye teşvik ediyor: “Hacılık¹⁰ veya uygun adım ilerleme çağı kesinlikle sona erdi. İnsanoğlu, kısa bir dolanıp durma döneminden sonra bir yürüyüşçü olarak dönecek mi yeryüzüne? Yoksa yer çekimini ve çalışmanın bütün ağırlığını ardında bırakarak süzülmenin hafifliğini, boş zamanda süzülerek gezinmenin, bir başka deyişle, süzülen zamanın kokusunu keşfedecek mi?” Ve bir öneride bulunur: “Bütün derin düşünce unsurları yaşamdan dışarı sürüldüğünde, yaşam ölümcül bir hiperaktiflikte son bulur. İnsan, kendi yapıp ettikleri içinde boğulur. Vita contemplativa'nın tekrar canlandırılması gereklidir çünkü nefes almak için alan açar.” Zira "Vita contempletiva simpliciter melior est quam activa/Derin düşünce yaşamı, doğası gereği aktif yaşamdan üstündür." (Chul Han, 2021, s. 47; 2020e, s. 45-121).

Kaynakça

- Boyd, D. & Crwaford K. & Savcı B. (2015). Büyük Veri Üzerine Eleştirel Sorular: Kültürel, Teknolojik ve Bilimsel Bir Olgu Hakkında Eleştirel Sorgulamalar. *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 83, 199-215.
- Chul Han, B. (2020a). *Psikopolitika, Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri*, (H. Barışcan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Chul Han, B. (2020b). *Eros'un Istarabı* (3. Baskı), (Ş. Öztürk, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Chul Han, B. (2020c). *Şiddetin Topolojisi* (4. Baskı), (D. Zaptçioğlu, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Chul Han, B. (2020d). *Şeffaflık Toplumu* (6. Baskı), (H. Barışcan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Chul Han, B. (2020e). *Zamanın Kokusu* (4. Baskı), (Ş. Öztürk, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Chul Han, B. (2020f). *Yorgunluk Toplumu* (6. Baskı), (S. Yalçın, Çev.). İstanbul: Açılım Yayınları.

¹⁰ Filozof bununla, dini amaçlarla kutsal mekânlarını ziyaret eder Hristiyan ve Müslümanları kast ediyor.

Chul Han, B. (2020g). *Güzeli Kurtarmak* (3. Baskı), (K. Filiz, Çev.). İstanbul: İnsan Sanat Yayınları.

Chul Han, B. (2021). *Kapitalizm ve Ölüm Dürtüsü*, (Ç. Tanyeri, Çev.). İstanbul: İnkâ Yayınları.

Özel, İ. (1998). *Erbain* (8. Baskı). "Üç Firenk Havası". İstanbul: Şule Yayınları.

The New York Times, <https://www.nytimes.com/2013/02/05/opinion/brooks-the-philosophy-of-data.html>.

Uçar, Ş. (1997). *Tarih Felsefesi Yazıları*. İstanbul: Nehir Yayınları.

We Are Social, <https://wearesocial.com/digital-2021>. (Erişim Tarihi: 17.11.2021)

YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=Boj9eD0Wug8>. (Erişim Tarihi: 05.10.2021)

